

De grenzen van het restauratieambacht

Op 28 maart jl. werd in 's-Hertogenbosch de Nationale Monumentenstudiedag gehouden van de Stichting Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming (NCM).

Op deze dag kwamen vooral de problemen van het restauratieambacht aan de orde.

Prof. Dr. C. J. A. C. Peeters, hoogleraar kunstgeschiedenis der Middeleeuwen aan de katholieke Universiteit te Nijmegen en auteur van het zojuist verschenen boek: **De St. Jan Kathedraal van 's-Hertogenbosch** (zie recensie elders in dit blad), hield een lezing in de St. Jans Kathedraal onder de titel **DE GRENZEN VAN HET RESTAURATIEAMBACHT**, waarvan wij hier de volledige tekst afdrukken.

Dames en heren, vanaf 1860 werd jaarlijks voor de restauratie van deze kerk een rijks-subsidie verstrekt van f 8.000,-. Dat is heel lang zo gebleven, tot in 1915 dat bedrag verhoogd werd tot f 10.000,-, en in 1919 tot f 15.000,-.

Dat kan natuurlijk nooit zomaar een opwelling van gulheid van de staat geweest zijn, want de staat kent geen opwellingen, althans handelt daar niet naar.

Die verhogingen hebben dan ook een heel andere achtergrond. 1919 betekent in ons land een stille revolutie, zoals door die verhoging van restauratiebedragen heimelijk tot uiting gebracht wordt. U moet daarbij altijd bedenken, dat die subsidiebedragen van de staat ongeveer met twee en half vermenigvuldigd moeten worden om de eigenlijke aan de restauratie te besteden bedragen voor ogen te krijgen.

Dat betekent, dat in die tijd de inspanningen van het kerkbestuur, toen eigenlijk even energiek als die van het huidige kerkbestuur, met meer geld beloond werden, maar

ook dat de kerk toen zelf meer kon opbrengen aan restauratiegelden dan nu helaas mogelijk is.

Maar wat is er dan in 1919 gaande? In dat jaar wordt, en dat is een zeer memorabel feit, de wettelijke regeling van de acht-urige arbeidsdag van kracht, één van de grote verworvenheden van onze twintigste-eeuwse beschaving. Dat heeft echter grote gevolgen gehad.

Er wordt dus korter gewerkt. En wat voor de uitgaven van zo'n kerkbestuur en de daarbij betrokken rijkssubsidies bijna rampzalig is, is dat in dat zelfde jaar een enorme stijging van de loonstandaard plaats vindt, op 1 mei 1919 nog eens verhoogd met de premies ingevolge de invaliditeitswet.

Het lijkt misschien wel of ik hier de geschiedenis van de arbeid ga schetsen, maar ik

Hr. de Bresser, meer dan 40 jaar werkzaam aan de St. Jan
Foto's van Jan Verhooff, Den Bosch

memoreer dit feit omdat het ons brengt op het punt van de werkgelegenheid. Door deze schitterende verworvenheden is de werkgelegenheid namelijk bedreigd in plaats van bevorderd. Er wordt minder werk verzett voor meer geld. En dat betekent dat het kerkbestuur, ondanks de subsidieverhoging, in 1919 voor de keuze gesteld wordt minder te werken of meer te besteden, maar in ieder geval, om de eerste schade te dekken, tot ontslaan gedwongen wordt. Van de 27 personeelsleden in de bouwloods worden er maar liefst negen weggestuurd. Dat wil zeggen dat er aan de uitwendige restauratie, waarvoor alle rijkssubsidie gereserveerd is, minder arbeidskracht besteed wordt.

Het kerkbestuur heeft echter de edelmoedigheid gehad de ontslagen steenhouwers voor eigen rekening binnen aan het werk te zetten.

Binnen, maar wat was er binnen te doen? De kerk was binnen eigenlijk al klaar. Alle beelden waren er, alle glazen, toch werd er werk gevonden.

Ik stel me voor dat het advies aan de steenhouwers als volgt geluid heeft: 'Weet ge wat u te doen staat? Gaat maar eens de verf uit de zijbeuken van het koor afbikken. Die pleisterlagen daar zijn lelijk, die zijn niet uit de bouwtijd, die zijn later toegevoegd, en die moeten weg.'

Dat betekent dus dat er in 1919 en volgende jaren ter wille van de werkgelegenheid een kleine golf vandalisme door de kerk gegaan is. Met zwaar steenhouwersgeweld in plaats van schilderszachtheid is alle verf van de gewelven en peilers weggebeiteld; toen we op de steigers stonden, en naar de gewelven velden keken, naar de gordelbogen en de ribben, zagen we de slagen, het gebeuk, de kuilen en de bulten van het steenhouwerswerk nog duidelijk zitten. Thans zijn de sporen van een kleine vergissing uit een vorige restauratiefase aan het oog onttrokken. Maar lang niet alle sporen van vroegere restauraties zijn verdwenen. Aan de buitenkant kunt u nog goed zien hoe in de loop der tijden verschillende restauratieopvattingen op de kerk hun effect hebben gehad. Een restauratie die, het werd al gememoreerd door de voorzitter van het kerkbestuur, rond 1860 op gang kwam en toen door de Boscche burgerij, het land en ook door de culturele pers met aandacht gevolgd werd.

Het begin van de restauratie werd met lof vermeld, en men sprak de verwachting uit (nu komt weer dat werkgelegenheidspunt aan de orde), dat bij de Sint Jan een school, een kern van kunstenaars en knappe werklieden uit die arbeid zou groeien met een goede invloed op kunst en historie. En toen trad ook dat eerste cliché op dat sedertdien in de journalistiek ten aanzien van monumentenzorg en restauraties is ingeburgerd: de kerk zou in oude luister hersteld worden. Maar dat is nu juist wat er nooit gebeurt, het is nooit oude luister, het is nieuwe luister.

Want wat is oude luister? Oud geworden luister, eerbiedwaardig verval, vervallen, verweerde glorie.

En de Sint Jan moet op haar mooist geweest

zijn als een grand old lady in 1859, vóór de restauratie begon. Prachtig verweerde sculptuur, edel vervallen natuursteen. Wat had ik dat graag gezien! Maar zelfs foto's zijn er in die jaren niet gemaakt. En waarom niet? Wegens het grote enthousiasme, de zelfverzekerdheid van het toenmalige restauratieambacht: foto's maken we pas wanneer het werk klaar is, als de zaak gerestaureerd is. En dat is een verzuim dat ons toch wel veel heeft geleerd. Nu is het uitgangspunt geworden dat altijd alles, voordat het aangetast wordt door de jeuken-de handen van de werklieden, eerst gedocumenteerd en vastgelegd wordt.

U begrijpt, dat ik natuurlijk niet stil blijven staan bij die oude luister, want ik weet ook wel dat er op verval maar twee dingen kunnen volgen. Ondergang of herstel.

Herstel heeft hier plaatsgevonden, maar heel vaak met een overmaat aan geestdrift en een gebrek aan geduld en studiezijn. Dat kan men met name zien aan de wijze waarop de buitenkant van het noordportaal is geres-

taureerd. Het gedeelte dat het eerst (1859-1869) is aangevat, heeft men als het ware ziende blind geheel vernieuwd, zonder de oude resten te bestuderen.

Wat men bijvoorbeeld niet heeft bestudeerd, is de manier waarop de natuursteen de laatste afwerking kreeg. De frijns slag of de scharreerslag, een laatste reliëfmatige slag met de beitel die een zeer fijnzinnige laag van reliëf over de steen legt, werd bij de eerste restauratie niet toegepast. Gladgeschuurd werd dat oppervlak, terwijl men had kunnen zien aan goed beschermd gebleven gedeelten van de kerk, dat die slag eigenlijk aanwezig moet zijn.

Dat heeft men later trachten te herstellen, toen men eenmaal begrepen had dat natuursteen een dergelijke afwerking eist. Met vrije fantasie verzon men allerlei slagen met de beitel, pittoresk bedoelde grove slagen zoals zij sinds 1921 werden toegepast door diezelfde steenhouwers, die het schilderwerk uit de kooromgang en de zijbeuken van het koor verwijderden.

Architect en vakman: herinnering aan de eendrachtige samenwerking bij de laatste restauratie van de Sint Jan.

Enige figuren op de luchtbogen van de St. Jans Kathedraal.

Alleen al over de manier waarop de middeleeuwse steenhouwer de steen bewerkt, kan een dik boek geschreven worden. Eigenlijk bestaat dat ook al, al is het opgeslagen in allerlei traktaten, overzichten en artikelen.

Ook op de manier waarop het figurale beeldhouwwerk werd behandeld, is in de loop van de tijden kritiek kunnen ontstaan. Ook dat hangt weer samen met de kosten van de uitvoering.

Aan de buitenzijde is overvloedig figuraal beeldhouwwerk aanwezig, waarvan het meeste in de huidige staat teruggaat tot de jaren 1860-1930. Het is gemaakt door beeldhouwers en steenbouwers die in de laatste decennia van de vorige eeuw veertien cent per uur verdienden, hun onvolwassen zonen twee en halve cent. Toch moesten zij kunst maken. Goed, dat kon, men haalde af en toe een beeldend kunstenaar uit de stad of uit de omgeving erbij die voor 27 cent per uur, dus het dubbele, gipsmodelletjes leverde zodat de eenvoudige steenhouwers met hun 14 cent voorbeelden hadden waarnaar zij konden werken. U kunt zich voorstellen dat bij het uitblijven van een behoorlijke salariëring aan grote kunstenaars het peil van die figurale sculptuur niet altijd even hoog was. Al in een studie uit 1907 heeft de kunsthistoricus, en later pastoor Smits kritiek op die praktijk uitgeoefend, op dat restaureren van beelden. Hij schetste de fasen als volgt: een oud verweerd beeld wordt van de kerk neergelaten. Tweede operatie: van het levensgrote beeld in kwestie maakt iemand een heel klein potloodschetsje, van ongeveer 15 centimeter, uit de losse hand. Derde operatie: dit getrouw tekeningske komt nu in handen van een andere kunstenaar, die naar het potloodkrabbeltje een pijparden, gipsen beeldje maakt. Vierde operatie: het gemoderniseerde beeldje wordt alweer bij een andere kunstenaar ge-

bracht, die het kleine gipsen popke vernoemd tot een reuze statue in natuursteen omwerkt.

En haalt men nu na die eindeloze operaties het nieuwe, langs verschillende omwegen afgedwaalde beeld tegelijk met zijn antieke, ontredderde voorganger voor de rechtbank der gezonde kritiek, dan verzuchten alle deskundige rechters: *Quantum mutatis ab illo* – hoezeer is het veranderd ten opzichte van het oorspronkelijke. Die resultaten heeft men niet bij de recente restauratie menen te moeten weghalen met een pedante correctielust. Ook dat hoofdstuk met die wat tragische accenten is zichtbaar gebleven, maar is zelfs ook verdedigd.

Want, wat zeiden rond 1918 bijvoorbeeld kunstenaars als Antoon Derkinderen? De steenhouwers, de beeldhouwers, die aan deze kerk werkzaam zijn, moeten ook de kans krijgen om hun eigen vrije fantasie in te brengen, om niet altijd slaafs te kopiëren maar ook zelf beeldend kreaief werkzaam te zijn. Alleen zo ontstaat een zekere harmonie des arbeids, zoals hij het uitdrukte. Alleen dan ontstaat arbeidsvreugde, alleen dan zal de steenhouwer, zal de arbeider zijn werk zingend verrichten.

Nu moet ik even een correctie aanbrengen in het *résumé** dat u van mijn betoog gekregen hebt, u zult wel hebben getracht te raden wat er eigenlijk had moeten staan, in de tweede alinea waar het gaat over het kermend vallen van stalen steigerbuizen, waar schuwend geschreeuw, gelang en gemopper van de arbeiders naar elkaar. Wat is dat, gelang? Ja, tegen sommige mensen heb ik gezegd dat het een vakterm is, behorend bij het werk, maar anderen hebben trachten te raden, dat het gezang zou zijn. Ik moet u zeggen dat ik hier tijdens de arbeid weinig heb horen zingen, meestal werd het muzikale ingebracht door de transistorradio.

Wat er moet staan is, het spreekt eigenlijk vanzelf, gelach. Natuurlijk, tussen het

schreeuwen en het mopperen door hebben de arbeiders ook gelachen. Maar toch, dat gezang komt niet helemaal uit de lucht vallen, want die harmonie des arbeids wordt ook op die manier geschilderd in een proza-gedicht uit 1925 dat langs allerlei wegen ook invloed heeft gehad op het restauratie-ethos, op het denken over restaureren.

Aart van der Leeuw heeft toen een dichtertlijk beeld opgeroepen van de kathedraalbouwers en hun broederlijke, idealistische arbeid, bevolgenheid, blijheid, hun ijver waarvan zij eindeloos meer geven dan hen in munt wordt uitbetaald.

'De een grijpt blij zingend zijn kalkbak en troffel, een ander lacht bij den schal van zijn hamer(...). Van een arbeider breekt de beitel aan stukken en Abraham de beeldsnijder reikt hem dadelijk den zijne toe. Metselaar Hans laat een steenen bloemroos, welke opgebloeid is om het hart van Maria, uit de handen glippen in zijn haast een wankele pilaster te steunen, dien een zwakke makker alleen niet houden kan.' Ja, als u dat leest, dan moet het toch eigenlijk wel een chaos geweest zijn op die middeleeuwse bouwsteiger, iedereen zingt en laat dingen uit zijn handen vallen, vreselijke dingen gebeuren daar. 'Maar toch', zegt Aart van der Leeuw, 'dag aan dag wint de kerk aan schoonheid en gratie. En daarom groeien de klokkentorens als een tros bloemen in de wolken op en maken de spitsbogen een gebaar van verrukking en stralen de vensters als het oog van God omdat het gezamenlijk werken aan dit ten hemel stijgende wonder bij allen een vonk uit de ziel heeft geslagen en zoo de kathedraal wordt opgetrokken tot een broederschap van heiligen.'

Nou, nou dat gaat wel wat ver vind ik, die heiligverklaring kan nog wel even wachten. Maar ik heb u de twee polen geschilderd, enerzijds het vrije, blijmoedige, geïnspireerde werken, en anderzijds dat gevaar van fouten maken, dat gevaar van te weinig letten op de aanwezige, oorspronkelijke substantie en te weinig vaststellen welke vragen eigenlijk beantwoord moeten worden voor men ook maar even de hand aan het werk zet.

Mijn conclusie is dan ook de volgende: restauratieambachten hebben hun grenzen tegenover het monument als historisch kunstwerk. Niet alles is vervangbaar, en niets ouds is opnieuw maakbaar. Herstel vraagt op de eerste plaats goed kijken naar de oorspronkelijke substantie en niet ziende blind zijn.

Niet met jeukende handen onmiddellijk aantasten, maar geduldige studie, observatie en vooral discipline. Discipline, het is een woord uit het leger, maar ook uit het klooster maar vooral en eerst uit de school, het woord komt uit het onderwijs. Het is een onderwijskundige term. Het aanleren van het restauratieambacht is een discipline en die staat gezins in de weg aan de arbeidsvreugde die ik u allen, opleiders en opgeleiden, toewens.

* Het *résumé*, waarvan hier sprake is, was aan de deelnemers van de NCM-studiedag uitgereikt.